

УДК 32.019.51:316.46.058.5

<http://orcid.org/0000-0002-7604-8823>

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.51073>

І. В. Головко

ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ VS СВОБОДА СЛОВА: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ У ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Політичне маніпулювання та свобода слова розглядаються як взаємопов'язані елементи формування громадської думки у демократичному суспільстві. Розглянуто вплив інформаційних інститутів та політичного маніпулювання на формування демократичних принципів. Виокремлено основні риси прояву політичного маніпулювання за умов використання свободи слова у демократичних країнах. Визначено, що загальна технологія глобального, загальнодержавного політичного маніпулювання у сучасних демократіях зазвичай ґрунтується на свободі слова та систематичному впровадженні у масову свідомість соціально-політичних міфів.

Ключові слова: демократія, засоби масової інформації (ЗМІ), політичне маніпулювання, плюралізм, свобода слова, громадська думка.

И. В. Головко

ПОЛИТИЧЕСКОЕ МАНИПУЛИРОВАНИЕ VS СВОБОДА СЛОВА: ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ В ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВАХ

Политическое манипулирование и свобода слова рассматриваются как взаимосвязанные элементы формирования общественного мнения в демократическом обществе. Рассмотрено влияние информационных институтов и политического манипулирования на формирование демократических принципов. Выделены основные черты проявления политического манипулирования при использовании свободы слова в демократических странах. Определено, что общая технология глобального, общегосударственного политического манипулирования в современных демократиях обычно основывается на свободе слова и систематическом внедрении в массовое сознание социально-политических мифов.

Ключевые слова: демократия, средства массовой информации (СМИ), политическое манипулирование, плюрализм, свобода слова, общественное мнение.

I. V. Golovko

POLITICAL MANIPULATION VS FREEDOM OF SPEECH: FEATURES OF A DEMOCRATIC SOCIETY

Political manipulation and freedom of speech are seen as interrelated elements forming public opinion in a democratic society. The influence of information institutions and political manipulation on the formation of democratic principles are considered. The basic features of the

manifestation of political manipulation by using the freedom of speech in democratic countries are marked. It was determined that the overall technology of the global, national political manipulation in modern democracies is generally based on freedom of speech and the systematic introduction into the mass consciousness of social and political myths.

Key words: *democracy, the media (the media), political manipulation, pluralism, freedom of speech, public opinion.*

Постановка проблеми. З поширенням глобалізаційних процесів у сучасних демократичних суспільствах почали зростати можливості застосування технологій інформаційного обману у сфері політики. Останнім часом відмічається тенденція щодо негативного впливову інформаційних інститутів на демократію, насамперед, за допомогою політичного маніпулювання. Політичне маніпулювання розповсюджене не тільки в тоталітарних і авторитарних державах, де переважно є домінуючим методом діяльності ЗМІ, а й у сучасних демократіях, особливо під час виборчих кампаній. Наразі жодна президентська чи парламентська виборча кампанія у сучасних демократичних державах не обходиться без використання прийомів політичного маніпулювання, які створюють у громадян досить далекі від реальності уявлення про державну політику [4, с. 166–174]. Звідси і виходить те, що В. Бебик під політичним маніпулюванням розуміє приховане управління політичною свідомістю та поведінкою у певних політичних інтересах [1, с. 44]. Наявність свободи слова, розвинених, демократично організованих засобів масової інформації (ЗМІ), які об'єктивно висвітлюють політичні події, – одна з найважливіших гарантій стабільності демократичної держави, ефективності управління суспільством. Отже, невиконання ЗМІ своїх функцій у політичній системі здатне трансформувати її цілі й цінності, порушити її ефективність, перетворити демократію в псевдодемократію (тобто в форму прихованого, маніпулятивного панування правлячих верств і класів). Збереження балансу інтересів демократичної держави і ЗМІ – це вагомий елемент стабільності демократичних інститутів, показник ступеня зрілості суспільства в реалізації не тільки права на вираження думок, а й усього комплексу прав, свобод і обов'язків.

Для реалізації громадянина як головного агента демократичного суспільства, необхідні певні чинники і умови, які також становлять основні цінності демократії. Це зокрема, свобода слова, контекст якої створюють вільні в своїх діях і захищені законом ЗМІ, котрі дають змогу громадянам бути проінформованими та обізнаними зі станом справ у країні. Свобода слова, а також свобода поширення інформації – основні принципи демократичного суспільства. Через свободу слова та ЗМІ у демократичному суспільстві громадянин може висловити своє судження стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми, того чи іншого політичного явища, процесу, інституту чи політичного діяча [5, с. 161–167].

Отже, свобода слова, вільні ЗМІ – одна з найбільших цінностей сучасної демократії. Проте, як і будь-яка інша свобода, вона не може існувати без обмежень. Зазначимо, що свобода слова, свобода друку, доступ до засобів інформації сприймаються демократичною спільнотою як необхідні умови реалізації інших прав. Ці свободи дають можливість критикувати уряд, виражати протест проти порушення певних індивідуальних та колективних прав, брати участь у дебатах з найважливіших суспільних проблем. Коли в демократичних країнах відсутня боротьба на захист права свободи слова є ризик втрати самостійності мислення – а це підвищує ризик маніпуляції громадською думкою. Як зазначав Ж.-Ж. Руссо, свобода слова – є позитивним явищем, коли вона ґрунтується на культурному чинникові – тоді і постає культура свободи слова, тобто толерантність до альтернативних думок, намагання в дискусії дійти згоди. Без гарантій свободи слова, без цінного відношення до неї громадян, без рішучого супротиву на традицію нівелювання владою цього права – громадяни ризикують піддатися на політичні маніпуляції [12]. А демократія потребує свідомого та активного залучення громадян до суспільного життя, і без цього вона не може функціонувати. Тому проблема використання політичних маніпуляцій за рахунок свободи слова у демократичних країнах є вельми актуальною і потребує постійного контролю та дослідження.

Аналіз актуальних досліджень. У сучасному світі теорія і практика політичного маніпулювання отримали досить глибоку наукову розробку і практичне застосування. Різноманітні сторони особливо прояву політичного маніпулювання у демократичних суспільствах висвітлено в працях багатьох зарубіжних науковців, таких, наприклад, як Р. Даль, Д. Істон, Дж. Сарторі, Д. Видрін, В. Бехтерев, В. Мальцев, С. Кара-Мурза, С. Московічі. Значний інтерес становлять також праці українських науковців, зокрема О. Бойка, В. Бабкіної, В. Бебика, С. Богомолова, І. Поліщука, М. Поповича, В. Ткаченка та ін.. Крім того, у більшості наукових праць розглядаються причини застосування маніпуляції, а також їх наслідки, але не те, за рахунок чого і як саме це відбувається у демократичних суспільствах. Лише в останні роки з'являються праці, які, аналізуючи власний досвід, допомагають краще проаналізувати процес прояву політичних маніпуляцій у демократичних суспільствах. Ключовими в цьому напрямі є роботи В. Шкляра, Г. Почепцова, О. Гриценка, О. Мелещенка та інших науковців.

Мета статті полягає у визначенні основних принципів прояву політичного маніпулювання за умов використання свободи слова у демократичних країнах. *Завдання статті* полягає у виявленні специфіки впливу інформаційних інститутів та політичного маніпулювання на формування демократичних принципів.

Виклад основного матеріалу. Демократію переважно всі науковці характеризують як владу всього народу. Але не всі громадяни у таких демократичних країнах в повній мірі володіють інформацією про стан справ в державі і не всі цікавляться політикою. Отже демократія можлива лише тоді, коли громадяни матимуть можливість отримати необхідну йому інформацію про стан справ в державі, коли існуватимуть люди, здатні проаналізувати і донести до нього цю інформацію, коли він матиме вплив на обрання представників влади та засоби їхнього контролю під час і після цього. Для цього і потрібна свобода слова у демократичних суспільствах. Традиційно свободу слова визначають як право кожної людини на

поширення думок, ідей, фактів через ЗМІ без обмежень і перешкод з боку влади. Тобто, це право, яке гарантує захист і лежить в основі усіх інших прав та політичних свобод людини. У країнах з розвинутою економікою свобода слова також виступає показником і гарантом конституційності демократичного ладу в державі.

Але за умов неконтрольованої громадянами тотальної свободи слова можуть виникати випадки застосування політичної маніпуляції з боку влади та представників ЗМІ. Відповідно до вищеописаних особливостей демократії виділяють наступні засоби політичного маніпулювання народом:

- обмеження доступу до інформації та маніпулювання нею;
- відсутність свободи преси (ЗМІ);
- відсутність об'єктивної аналітики та обмеження доступу аналітиків до ЗМІ;
- підтримка надмірної свободи та активності громадян у тих сферах, що не є актуальними та нагальними суспільно-політичними проблемами (це призводить до відволікання від основних проблем);
- обмеження вільних і чесних виборів;
- відсутність методів громадського та журналістського контролю за владою до і після виборів.

Таким чином, свобода слова може навіть суперечити демократії (наприклад, на публічних виступах громадян можна надати слово комусь тільки задля того, щоб не дати висловитися іншим і не прийняти якоесь важливе рішення – „приховати” проблему). Тому, попри загальновідоме визначення, іноді свобода слова повинна обмежуватися і при демократичному правлінні – тоді, коли вона дійсно заважає вирішувати якісь проблеми, що стоять перед громадянами та формувати дійсну громадську думку.

На практиці свобода слова, як одна із політичних свобод, реалізується в трикутнику „громадянин – держава – інститут ЗМІ” і включає в себе: 1) свободу доступу до інформації; 2) свободу поширення інформації; 3) свободу

формування власної думки, без застосування політичного маніпулювання. Називаючи свободу слова синонімом демократії, В. Владимиров виділяє такі основні компоненти свободи, як: 1) економічна самостійність ЗМІ; 2) правовий захист свободи журналістської діяльності; 3) політична незаангажованість редакцій, відстороненість від політичного маніпулювання; 4) творча свобода журналістів [11, с. 268–269].

Громадська думка – це перш за все наслідок свободи слова. Адже спільне судження стає можливим тільки тоді, коли люди можуть вільно, не боячись наслідків, виявляти своє істинне ставлення до тих чи інших подій та політичних процесів, які відбуваються у державі. В умовах свободи висловлювання, наявності опозиції виникає так звана публічна сфера, або сфера відкритості, яку Ю. Габермас визначив як сферу «згуртованих у публіку приватних осіб». На певному етапі розвитку ліберальної демократії вони починають усвідомлювати себе супротивником державної влади й змушують її легітимізувати громадську думку, та навіть піднести її до рівня інституції, таким чином відбувається контроль за використанням політичних маніпуляцій [7, с. 330–333].

За радянських часів основним засобом політичного маніпулювання масами була пропаганда. Проте з початком демократичних перетворень на пострадянському просторі стали розвиватися такі різновиди масової комунікації, як реклама і «паблік рилейшнз». У зв'язку з цим великого значення набувають внутрішньодержавні та глобальні механізми, що гарантують недопущення використання свободи слова та інформаційних технологій для розвитку національної ворожнечі, ксенофобії, тероризму та ін. [10, с. 112–118].

Технологія політичної маніпуляції, за визначенням В. Амеліна, здійснюється завдяки впровадженню у свідомість під виглядом об'єктивної інформації несправжнього, однак бажаного для окремих груп змісту; реалізації певних прихованих цілей, досягнення яких «замовник» пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції [5, с. 75]. Слід відзначити, що

політичне маніпулювання в сучасних демократіях слугує не тільки для отримання суспільної підтримки в період виборів і соціальних криз, але й для щоденного управління та контролю стабільним суспільством. Незважаючи на те, що демократія набуває розповсюдження по усьому світу, але законодавчі підходи стосовно цієї проблеми досить різні. Так, політична реклама, окрім передвиборчої, обмежена у Німеччині та Іспанії. В Англії і Франції, навпаки, обмежена передвиборча реклама. Більше того, у Франції за три місяці до виборів заборонена будь-яка платна політична реклама, а безплатна суттєво обмежена. Отже, за таких умов свобода слова у демократичних країнах може стати основним інструментом для політичної маніпуляції та формування «необхідної» для політичного керівництва громадської думки. Таким чином, політичні маніпуляції найбільше використовуються з метою досягнення влади, її реалізації та утримання.

Загальна технологія політичного маніпулювання у сучасних демократіях зазвичай ґрунтується на свободі слова та систематичному впровадженні у масову свідомість соціально-політичних міфів — ілюзорних ідей, які стверджують певні цінності та норми і сприймаються переважно на віру, без критичного осмислення. Наприклад, базовими конструкціями комуністичної системи маніпулювання виступали міфи про приватну власність як про головне джерело соціального зла, про неминучість краху капіталізму і панування комунізму, про керівну роль робітничого класу і його комуністичної партії [14, с. 110–115].

На думку Г. Шиллера, головними ідеями, що стверджують панування правлячої еліти, виступають п'ять політичних міфів: про індивідуальну свободу і особистий вибір громадян; про нейтралітет найважливіших політичних інститутів: конгресу, суду й президентської влади, а також ЗМІ; про незмінну егоїстичної природи людини (схильності до накопичення і споживацтва); про відсутність в суспільстві соціальних конфліктів; про плюралізм ЗМІ, які контролюються їх власниками і урядом і є основним джерелом формування громадської думки [14].

Свобода слова у сучасному демократичному суспільстві стала категорією філософською (як свобода і рівність). У реальній практиці ця свобода почала надаватися тільки тоді, коли громадська думка стала керуватися за допомогою засобів маніпуляції (у тому числі й ЗМІ). Проте проголошення свободи слова автоматично не веде до встановлення свободи цензури і самовиявлення. Юридичні заборони на свободу слова були скасовані в США тільки в 60-і роки ХХ століття, коли технологія маніпуляції стала безвідмовною. Науковець Н. Хомський наводить свідчення з історичного права, згідно з яким у США заборонялися публічні виступи без дозволу місцевої або федеральної влади. Лише у 1964 р. Верховний суд, скасував «Закон про заколоти» (1798 р.), як «несумісний з Першою поправкою до Конституції». Це рішення було прийнято у зв'язку з апеляцією газети «The New York Times», яка була покарана судом за те, що помістила на правах реклами лист групи правозахисників громадянських прав, у якому критикувався шеф поліції міста Монтгомері в штаті Алабама. І лише після цього суд постановив: критична публікація про діяльність уряду з цього часу не вважається протизаконною [6, с. 58].

Відомий американський учений Н. Хомський у книзі «Необхідні ілюзії: контроль над свідомістю у демократичних суспільствах» зазначає: «протягом 80-х років урядам Рейгана та Буша у США вдавалося провадити цілком праву соціальну та мілітаристську політику навіть за обставин, коли в суспільній думці простежувався сильний зсув у бік соціал-демократичних принципів» [8, с. 115].

Політична маніпуляція виявилася несумісна з діалогом і громадськими дебатами. Тому перебудова в СРСР стала безпрецедентною за ефективністю програмою маніпуляції – всі ЗМІ були зосереджені в одному центрі та підпорядковувалися єдиній програмі. Завдання цієї програми полягало в тому, щоб створити у громадянина ілюзію незалежності, ілюзію плюралізму каналів інформації. Для цього було створено велику кількість різних за типом організацій, політичним забарвленням ЗМІ, але за умови, що реально вся ця

система ЗМІ підпорядковується єдиним головним установкам влади. Іноді в таких демократичних суспільствах вдається створити (точніше, допустити створення) радикальних опозиційних джерел інформації, які, проте, обмежують свою інформаційну боротьбу з пануючим політичним режимом питаннями, які не торкаються сутності головних програм маніпуляції [6].

Свобода слова, як загальний принцип демократії, має стати основним її показником тоді, коли ЗМІ матиме за мету не просто насадити громадянину власну позицію або відгородитися від будь-яких проблем, а прагнучим різнобічно представити суспільно-політичні події, надати громадянину можливість самостійно аналізувати ситуацію. ЗМІ хоч і виступають методами пропаганди, але самі теж перебувають під її впливом. Активне вивчення проблем свободи слова, як і будь-яка дія, має завжди кілька наслідків. Основний наслідок – люди починають свідомо шукати інформації, прагнуть зрозуміти події, прагнуть не бути маніпульованими. Та, наразі, складається враження, що в демократичній Україні основними цілями для ЗМІ, зазвичай, є захист своїх інтересів і маніпулювання громадянами. Таким чином, свобода слова, як принцип, у виборі цілей ЗМІ не реалізується, а тільки декларується [3, с. 231–233].

Істотно впливають на рівень свободи слова та відсутність політичного маніпулювання професійність та особисті моральні засади керівників ЗМІ. Українські ЗМІ стали заручниками власної, внутрішньої цензури. Її розповсюдженню треба завдячувати власній журналістській невизначеності, непрофесійності, що створили поле для маніпулятивного впливу і, як наслідок, забезпечили передумови для несвідомого (чи усвідомленого) виконання волі іншого. Повна недовіра громадян до ЗМІ, створила таку ситуацію: недовіра породжує незнання, а воно породжує можливості для ефективного політичного маніпулювання. Фрагментарність та неправдивість подачі інформації, в кінцевому рахунку, дезорієнтує громадян і знижає їх інтерес до політики і викликає політичну апатію, або змушує покладатися на оцінки «політичних експертів» [13, с. 14].

Можливості маніпулятивного використання ЗМІ та принципу свободи слова великі, але не безмежні. Межі маніпулювання громадською думкою визначаються насамперед уже сформованим масовою свідомістю, стереотипами і поглядами людей. Для того щоб бути ефективним, маніпулювання повинно спиратися на менталітет і існуючі уявлення громадян [2, с. 308–310]. Але під впливом пропаганди ці уявлення поступово можуть змінитися. Істотними перепонами для політичного маніпулювання є власний досвід громадян, а також не підконтрольні владі системи комунікацій: сім'я, знайомі, друзі, колеги і т.д. Проте політичне маніпулювання, особливо при монополії його ініціаторів на ЗМІ, економічну і політичну владу, здатне обходити ці перепони, оскільки верифікаційні можливості індивідуального і групового досвіду стосовно політики обмежені і допускають різні інтерпретації. Так, наприклад, неефективність економічної політики уряду можна інтерпретувати по-різному: його некомпетентністю або корумпованістю, важким спадком минулого режиму, світовою кризою, діяльністю опозиції чи інших держав тощо. Найбільш слабкі у громадян захисні механізми проти маніпулювання у сфері нової суспільно-політичної проблематики, по відношенню до якої у нього ще не склалася власна думка [15, с. 169–171].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, політичне маніпулювання є невід'ємним елементом демократичного політичного режиму де декларована свобода слова, що в результаті надмірного застосування може призвести до деіндивідуалізації та деперсоніфікації людей. Причому швидкість цього процесу зростає з появою нових способів доведення інформації до широкого кола адресатів. Саме тому з'являється потреба у більш пильному фільтруванні інформації, що надходить з боку ЗМІ [9, с. 200]. Таким чином, необхідно впровадити політико-комунікаційне виховання молодого покоління, яке набуває все більшого поширення в західних демократіях. Очевидно, що воно ще більш необхідно в Україні та в інших посткомуністичних країнах, в яких обізнаність громадян у сфері

масових комунікацій досить низька, а можливості її використання в маніпулятивних цілях високі. Лише комплексно вирішуючи різні проблеми у сфері масових комунікацій на основі врахування світового досвіду та власних громадських реальностей, такі країни зможуть побудувати ефективну і життєздатну демократію. Особливо важливо відмітити велику роль ЗМІ та контроль над політичною маніпуляцією в перехідні періоди суспільного розвитку, оскільки без цих факторів неможливо змінити політичну свідомість, ціннісні орієнтації громадян та досягти масової підтримки політики соціально-демократичних перетворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг : навч.-метод. посібник / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2001. — 216 с.
2. Береза В. О. Проблеми уникнення маніпуляцій у політичній соціалізації особистості / В. О. Береза // Політологічний вісник. — 2014 — Вип. 76. — С. 308—315.
3. Дубас О. Особливості політичного маніпулювання в інформаційному просторі України / О. Дубас // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2009. — Вип. 18. — С. 231—239.
4. Житнікова Т.О. Засоби масової інформації як інструмент політичного маніпулювання / Т. О. Житнікова // Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія. — 2010. — Вип. 96. — С. 166—174.
5. Житнікова Т. Сутність суб'єктів і об'єктів політичного маніпулювання / Т. Житнікова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2011. — Вип. 24. — С. 161—167.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. — М. : «Алгоритм», 2000. — 528 с.
7. Кірілова Г.О. Місце та роль політичного маніпулювання у політичному процесі / Г.О. Кірілова // Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — С. 330—333.
8. Матвієнко В. Я. Соціальні технології / В.Я. Матвієнко. — К. : Українські пропілеї, 2001. — 446 с.
9. Поліщук І. О. Політичне маніпулювання: сутність та проблема його обмеження / І.О. Поліщук, С.В. Рум'янцева Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. — 2013. — № 2 (16). — С. 199—206.
10. Редько В. В. Реклама як засіб політичного вибору / В. В. Редько // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — 2014. — Вип. 14. — С. 112—118.

11. Семченко О. Р. Телевізійна демократія і політична стабільність / О. Р. Семченко // Політологічний вісник. —, 2014. — Вип. 76. — С. 267—274.
12. Цуладзе А.М. Политическое манипулирование / А.М. Цуладзе. — М. : РИП. — Холдинг, 2000. — 199с.
13. Чайковський Я. Права людини — свобода преси / Ян Чайковський // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2004 . — № 23. — С. 11—20.
14. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чадлин ; [пер. с англ. Е.Волкова и др.]. — СПб. : Питер, 2001. — 286 с.
15. Юричко А. В. Міжнародна журналістика як окремий елемент маніпуляції свідомістю та впливу на прийняття рішень / А.В. Юричко // Наукові записки Інституту журналістики. — 2002. — Т. 7. — С. 169—171.